

Női íráshasználat
és kéziratos kultúra
a hosszú 19. században

Szerkesztette

TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2022

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelent meg.

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón: divatkép a *Honderű* 1847-es évfolyama második félévének
18. számából.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 47 1

978 615 6255 48 8 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Nők a kéziratos hagyományban a 18–19. század fordulóján

A 18. század minden szempontból átrendezte, megújította a magyar irodalmi életet, illetve a tágabban irodalomnak tekinthető szöveghagyományt. Amiről ezúttal írni fogok, a női íráshasználók szerepe a kéziratos közköltészetben. A téma felvillan már a korábbi közköltészeti kritikai kiadások jegyzeteiben, illetve más munkáimban, tehát lehet, hogy nem minden részlete ígér újdonságot az olvasóknak. Bevallom, mégis nagy élmény volt az adatokat egy új kaleidoszkópban összerakni. Attól tartok azonban, a kép nem tisztul ki egykönnyen, s bőven várnak ránk problémák. Még azzal sem lesz egyszerű dolgunk, ha azokat a női szöveg-gazdákat próbáljuk megkeresni, akik nem feltétlenül szerzők, de valamire *használtak* a szövegeket. Ám (régészesen szólva) legalább olyan problémák is kifornak a földből, amelyeket megoldottnak véltünk, noha szerencsére nem azok.

A 18. századi költőnőkre gondolva mindannyiunk lelki szemei előtt felvillan a Weöres Sándor által kitalált Psyché, Lónyay Erzsébet (*1795–*1831) alakja:¹ az a költőnő, aki képes versbe önteni lelki rezdüléseit, akár pszichotikus, akár megszokottabb érzelmeit, időnként erősen profán vágyait, s ezt mi *alanyi költészet* gyanánt természetesnek tartjuk a régebbi korokban is. Ő lehetne tehát az igazi magyar Szapphó. (Weöres szerint voltaképp Földi Jánosné Weszprémi Julianna és Újfalvi Krisztina ihlette Psyché figuráját.) Sajnos ezt az élményt nem kínálhatom olvasóimnak, mivel egyelőre még hasonló személy se bukkant fel a forrásokban. Sőt, attól tartok, a tanulmány végén ugyanide fogunk megérkezni.

* Készült az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Lendület-kutatócsoport keretében. A szerző köszönetet mond Küllös Imola, Török Zsuzsa, Boér Hunor és Zichy Mihály segítségéért.

1 Első kiadás: WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költőnő írásai*, Magvető zsebkönyvtár (Budapest: Magvető Kiadó, 1972).

A „hosszú 18. század” Magyarországon és Erdélyben az 1690-es évektől, a török kiűzésétől egészen az 1810-es évekig tart, tehát legalább százhusz, de lehet, hogy még több évet fog át. Ezzel párhuzamosan viszont a „hosszú 19. század” is elkezdődik, az új típusú irodalmi élet kialakulásával, a fogság után újra aktív Kazinczy Ferenc és kortársai szerepvállalásával.² Ezek az egyidejűségek mindig gondot jelentenek a periodizációban, s különösen nehéz pontosan azonosítani a folyamat női szereplőit. Már lényegében Mikes „édes néje” is fiktív személy, de most róla nem lesz szó, hiszen ő nem válaszolt az író leveleire, nincs saját szólama a *Törökországi levelek* színes szövegvilágában. Külön tanulmányt érdemelne, hogy Mikes milyen mértékben igazítja mondanivalóját egy elképzelt női elváráshoz, s „visszajelzéseiben” milyen képet fest levelezőtársáról: érzelmi dominancia, humor, évdés, hírek-pletykák iránti kíváncsiság jellemzi, és így tovább.³ Ez sajátos párhuzamot alkot azzal, hogy Mikes számára az ismeretlen P. E. grófnő voltaképp a múza szerepét játssza, s az ő archetípusuk végigkíséri a 18. század magyar irodalmát is, hiszen ők a művészeti ágak *mesterei*, de egyúttal maguk is *ihletők*.

Dávidné Soltári

Kiindulópontként szolgálhat, hogy a világi irodalom témakínálata (akárhogy nézzük) *nőiesebb* az egyházinál, tehát nőkre szabott lírai szerepeket is bátrabban megidéz, ezáltal tágabb lélektani tartományra terjed ki. Természetesen ez így csupán egy axióma, amelynek koronként sokféle változatával találkozhatunk. Az azonban még a régiségre is igaz, hogy egy női dalban megengedett az olyan mértékű vagy jellegű lelki „kilengés”, ami másutt tabunak számít, vagy tilalom alá esik.⁴ Ennek fontos példája korszakunkban a *Dávidné Soltári* kéziratípus-sorozat, melynek legismertebb darabjai időrendben:

- 2 A kérdésről bővebben Intézetünk készülő irodalomtörténeti kézikönyvének módszertani előzményeképp: TŰSKÉS Gábor, „A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez”, *Irodalomtörténet* 100 (2019): 369–392.
- 3 Az író szerepértelmezéséről a legújabb összefoglalás: KNAPP Éva, „Dialogus és identitás a *Törökországi levelekben*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 149–175.
- 4 Erről bővebben lásd alább a ponyván kiadott asszonypanaszokról szóló részt.

- *Dávidné Soltári* (1790–1791, Sárospatak)⁵
- *Dávidné Dudája* (1809, Nagyszalonta, Debrecen)⁶
- *Dávidné Soltáriból ki válogatott Énekek* (1814–1828, Debrecen)⁷
- *Szent Dávidné Soltári* (1826, Nagyenyed)⁸

Valamennyit férfiak írták, jórészt diákok, de a füzetek tartalma nem függ össze szorosán, nem egymás másolatai. Címük viszont a fentiek nyomán kettős játékot játszik az olvasóval. Dávid zsoltárait ugyanis mindenki ismeri, az Úrhoz fordulás vagy az Úrral folytatott fohászkodó párbeszéd nyelvét, ezáltal Dávid alakja és habitusa világos. „Dávidné” viszont nem létezik ebben az értelemben, s senki se tudja, miket énekelt. A képzeletbeli ellenvilág emiatt egy patinás, szép történeti távlatból vetül rá mindarra, amit mi világi kultúrának látunk. Ha tehát egy 1790-es vagy 1820-as évekbeli magyar legény a „Dávidné zsoltáraihoz” sorolta mindazt, amit a szerelemről énekelt bármilyen hangulatban, bármely lelki irányultsággal, ezzel egyértelműen a női kultúrába utalta azokat. Ebben a nők külön világának, a velük kapcsolatos erkölcsstelenségi vádaknak a hatása is tükröződik. Pálóczi Horváth Ádám közmondás-gyűjteményében (1819) erre utal a „Dávidné notáját dalolja” proverbium.⁹ Tovább árnyalja a kérdést, hogy a pataki diákok kottás gyűjteményeiben, a melodiáriumban zömmel valóban zsoltárokat és gyülekezeti énekeket találunk, s a Dávidné említő gyűjtemény ezekhez képest is hangsúlyosan profánként határozta meg magát. Női szöveggént tehát a tartalmától függetlenül létjogosultságot kaphat, ami máshol tilos.

Néha meglepő jelenségekre bukkanhatunk. Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeumban őriznek egy egyleveles kéziratot, amelyre ezt írták címként: „ének a Dávidné zsoltáriból”.¹⁰ Ezt valószínűleg nem úgy kell érteni, hogy valamilyik ilyen című kéziratból másolták (bár az egyikben ez a dal is szerepel), hanem egy konkrét szöveget attribuíál Dávidné zsoltárának: a *Vigan élem világom* kezdetű verset.¹¹ A verbunkos dallamra írt, mértékletességet hirdető mulatódal rend-

5 STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 393. sz. A továbbiakban: STOLL + tételeszám. Lelőhely: Sárospatak, TREN Kt. 630.

6 STOLL 602. sz., leelőhely: Sárospatak, TREN Kt. 1668.

7 STOLL 647. sz., leelőhely: Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 604.

8 STOLL 738. sz., leelőhely: Nagyenyed, Bethlen Dokumentációs Kvt. K. 224.

9 *Ezer hat-száz Példa-beszédek és rész szerént egyenes értelmű hathatós Jeles-Mondások* (1819) MTA KIK Kt., RUI 8r 47, 59.

10 Jelzete: M. fasc. V. N. 8., mikrofilm: MTA A 197/X.

11 A szövegcsalád kritikai kiadása: CSÖRSZ Rumen István és KÜLLÖS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 59. sz., összesen 74 változat ismertetésével; számuk azóta tovább bővült. Az addig rögzített va-

kívül népszerű volt ekkoriban, s többek szerint Újfalvi Krisztina írta.¹² Valóban igaz lehet, hogy legalábbis az alapszöveget ő alkotta, ám a legismertebb, ponyván is kiadott változatokat, amelyek napjainkig gyűjthetők akár népdalként, már nem neki köszönhetjük. Mivel azonban volt egy valódi női résztvevője a folyamatnak, éppenséggel fején találták a szöveget a *Dávidné Soltári*-hivatkozással. Jókai 1883-ban ebben az értelemben említi, a bibliai bolond szüzek (Máté 25, 1–12) példázatát is belekeverve, amely ezúttal a balga és csapodár nőkre utalhat: „Héj, ha azt a sok éjszakai dáridót mind megtudta volna; amikben a lovag urak éneklék bizony a Szent Dávidné zsoldárait, s táncolnak ugyan a hét bolond szüzekkel, nem a Jehova, hanem a Baál oltárai körül: hát az lett volna ránézve az igazi pokol!”¹³ Érdekes, hogy 1903-ban Jókainál és néhány szinonimaszótárban már más jelentéssel találkozunk: „a szolid uraságok félrevonulnak a pipázószobába, s ott előveszik a szent Dávidné zsoldárait; egy kis parázs ferbli összekerül”¹⁴ – tehát a kártyát hívják így, vö. „az ördög bibliája” kifejezéssel. S ne hagyjuk ki az egykori asszociációs körből a *Deákné vászna* rokon hangzású motívumát sem, amelyről a 16. században moralizáló éneket is írtak, ugyancsak a női normasértést hangsúlyozva.¹⁵

Női címzettek, női olvasók

A szövegek (versek, levelek stb.) női címzettjei szintén hosszú hagyományláncot alkotnak a régiségben. Nem egyértelmű persze, hogy az udvarlásra szánt irodalom milyen arányban jutott el a megszólított félhez; sok minden maradhatott titokban, a költők térfelén. Tudjuk azonban, hogy legalább egy versét még Balassi Bálint is elküldte Losonczy Annának.¹⁶ Ő pedig el tudta olvasni, vagy valaki

riánsok között a *Dávidné Dudájából* (1809; XIX. sz.) és az egyik kései *Dávidné Soltáriból* is szerepel adat (1814–1828, XXIX. sz.). A továbbiakban: RMKT XVIII/8.

12 A költőnő életművéről legújabbban: EGYED Emese, kiad., „*Levéllé válva*”: *Újfalvi Krisztina verselő köre (1795–1797)* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

13 JÓKAI Mór, *Minden poklokon keresztül* (1883), s. a. r. KÓKAY György, Jókai Mór összes művei: Regények 45 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 99.

14 JÓKAI Mór, *A mi lengyelünk* (1903), részlet a 10., *Pénzmámor* c. fejezetből.

15 Kritikai kiadása: ÁCS Pál, kiad., *XVI. századbeli magyar költők művei: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, Régi magyar költők tára: XVI. század 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999), 24. sz.

16 A *Széllyel hogy vadásza én lelkem, Julia* kezdetű *Negyvenegyedik* ének argumentuma utal rá: „kit írva küldött vala Juliának”. Köszönet Szentmártoni Szabó Gézának, hogy erre a részletre már korábban felhívta a figyelmemet.

felolvasta, elénekelte neki. Ez a hagyomány később egyre szélesebb körre terjed ki (ahogyan az íráshasználók köre is bővül), ám ezek a vers-levelek bekerültek a családi levéltárakba, és nem tudjuk, kiktől érkeztek, s mire vonatkoztak a reflexiók, így aligha lehet rekonstruálni a történetüket. Voltaképpen azután váltak autonóm műalkotásokká, miután elveszítették életrajzi kereteiket, az adott emberi kapcsolatokhoz rendelt mozgásterüket. Az „érkezési oldal” esetleg feltárható, de azt már nem tudjuk, hogy a címzettek miként válaszoltak a kapott versekre, hiszen azt egy másik család levéltárában kellene keressük. Vagy pedig sehol, mert csupán egy dokumentálatlan, titkos találkozó lett a levelezés vége a kastély kertjében.

Ahogy említettem, a hiteles női dalok megragadhatatlan halmazt jelentenek az irodalomtörténetben, mert sokáig nem írták le őket. Volt ugyanakkor egy hosszú életű, *konstruált női kultúra* a régiségben, e hagyomány zömét viszont férfiak tartották életben, hol komikus, hol szomorú empátiát felkeltő céllal – a nők nevében. Tévedés lenne ezt azonosnak látnunk a női kultúrával, a nők saját érdeklődését, ízlését tükröző szövegekkel. Az említett vers maga is férfias dolgokról szólt. Újfalvi Krisztina remekül behelyezkedett abba, hogy egy férfi minnek örül. Barátság, ivás, szerelem, szolid vagyon, minden szóba kerül, de nem kifejezetten feminin világlátást sugall. Arról nem beszélve, hogy a nők egy része még a 18. század végén is, úgy sejtjük, nem nagyon volt írástudó, vagy csak másodlagosan, tehát olvasott valamennyire, de nem annyira írt.

Hogy pedig ezeket én mind véghez vinném,
Arról hitelemet papirosra tenném,
Kezem kereszt-vonásával,
Erősítném rántásával,
Csak asszony lehetnék,
És kontyot vehetnék!¹⁷

Ez az ének az egyik legismertebb vénlánycsúfoló a korszakban. A hősnő tanúk előtt erősködik, hogy mindenképpen férfit akar, de csak így, XX jellel tudja aláírni a nyilatkozatot. Ráadásul ez egy visszatérő tréfa a versen belül, hiszen gyakran így kezdődik: „A két X-ot én már régen meghaladtam”, vagyis elütöttem a húszt évét, így még erre is alludál a vénlány, mintegy azonosulva az XX aláírással. Ezt a dalt azonban férfi írta, jó eséllyel egy diák. (Magas, elváltoztatott hangon, férfiak

17 KÜLLÖS Imola, kiad., CSÖRSZ Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 55/XII. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.

által énekelt farsangi csúfolóként még a 20. században is gyűjtötték.)¹⁸ Egyúttal arra is figyelmeztet, milyen korlátozottan férünk hozzá a női írástudás emlékeihez.

Tovább vizsgálva ezt a konstruált nőképet, jól látható, hogy a nők a populáris kultúrában gyakran komikus szereplőként jelennek meg, vagy pedig tanítandó, irányítandó emberekként. A ponyvák és a kalendáriumok világosan jelzik, hogy a népművelés egyik kiterjedt iránya szintén a női olvasó, aki passzívabb, mint a férfi közönség, és neki meg kell mondani, miként éljen. Például a *Szűz leányok dallaji*, vagy *Férjhez menendő leányok dallaji* című ponyvák egy legényválogató szöveggel kezdődnek: *Egyszer két leány virágot szedni*. A párválasztási tanács az egyik fő motívuma a kiadásnak, a leányok pedig a célközönség.¹⁹ Nemesné Matus Zsanett kiváló győri muzeológus hívta fel a szakma figyelmét egy 1834-es gúnyversfüzérre, amely olyan győri lányokról-vénlányokról szól, akiknek életrajzi (többek közt házassági) adataikat is sikerült feltárnia. A rigmusokat valószínűleg a győri királyi jogakadémia diákjai írták, vagyis vágyakozó és kötekedő ifjú legények, akik az epés megjegyzések mellett néha megdicsérik az egyes leányokat például azért, mert magyar dalokat énekelnek, zongoráznak, táncolnak – ugyanitt megróják, akik németesen beszélnek és nyugat-európai divatot követnek. Ez arra utal, hogy e néhol elég sértő verseket valamiképp eljuttatták a címzettekhez, párbeszédet kezdeményeztek velük testi és lelki tulajdonságaikról.²⁰

Külön szórakoztató alműfajt alkottak a házastársi veszekedések. Ezek is oktató célú szövegek, méghozzá dramatikus formában. Így valószínűleg sokkal jobban megjegyezték, felfogták a nézők a satirikus játékok üzenetét: akármennyire immorális a férj (tékozló, iszákos, agresszív), a jogos megszégyenítés és kinevetés után mégis vissza kell nyernie a családfői tisztséget, a süveg és a konty nem felcserélhető.²¹ A panaszkodó feleséget övező együttérzés néhány versszakkal később már őt teszi neveltség tárgyává a rátarti, vezető szerepre töre viselkedése miatt. Ilyen értelemben ezek az alkotások különösen nőellenes üzenetet hordoznak, minden látszólagos empátia ellenére. *Az asszonyoknak igazságok és privilégiumok* egy különleges litániaparódia, amely – kicsit a *Dávidné Soltári* ötletének módján – egy

18 Uo., 435.

19 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 72. sz., számos kéziratos és ponyvaváltozat adataival.

20 Az értékes forrást gazdag jegyzetanyaggal közli: NEMESNÉ MATUS Zsanett, „Nemes Győr Városában lakozó édes, mézes, mákos, cukros koma asszonyaink: Egy reformkori csúfoló társadalomtörténeti vetületei”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti, 2022), megjelenés előtt.

21 A műfaj részletes elemzését adja KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzse- és motívumtörténeti vizsgálata*, Szó-hagyomány (Budapest: L'Harmattan, 2004), 65–85. A 18. századi anyag kritikai kiadása: RMKT XVIII/4, 38–41. sz. és jegyzetei.

szakrális szövegkeretet húz rá egy nagyon profán témakörre. Kónyi János *A mindenkor nevető Democritus* című, először 1782-ben kiadott munkája egy későbbi függelékében jelent meg, így nem tarthatjuk egyértelműen az ő munkájának. Ám akárki volt a szerző, nyilván korábbi közköltészeti előzményekre támaszkodott.²² A liturgikus asszonycsúfolót később ponyván, önálló szöveggént is kiadták.²³

Azonban még mindig nem látjuk a szövegekből, mivel foglalkozik egy nő, amikor nem a házimunkáját végzi. Például azzal, hogy végre valaki nyilvánosan úgy szenvedhet világi gondok miatt, ahogy egyébként csak a vallásos irodalom engedi a szenvedés átélését. Ez a szempont nemcsak a ponyvákat jellemzi, hanem a kéziratosságát is, hiszen sokszor lemásolt szövegekről van szó. A ponyvakiadások egyik korai serkentője, majd szerkesztői elve épp az olyan női (vagy nőiként is érthető) daloknak a közzététele, mint például „a komáromi menyecske siralmas nótája”, már az 1770-es évektől. A hősnő nem az 1763-as földrengés miatt panaszkodik, csupán azért viseli ezt a titulust, mert ott adták ki a ponyvát. Ő amiatt sír, hogy elvesztette a szabadságát, s kalickába zárt madárként él:

OH! én árva, melly bé-zárva vagyok kalitzkában,
eped szívem, hervad színem kemény rabságomban,
békóba vagynak lábaim,
rabságba minden tagjaim,
Meg-szakadok, jaj meg-halok, lankadnak inaim.

Már el-estem, 's törben estem, és meg-fogattattam
véletlenül, 's kéntelenül, magamat meg-adtam,
Nem lehet szabadulásom,
magam koporsómat ásom,
Mert el-múlt, 's tőlem el-fordúlt régi vídamságom.²⁴

22 KÓNYI János, *A mindenkor nevető Democritus*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 284–292.

23 Pl. OSZK 814.519, OSZK Pny 2.921 (kései kiadás) stb.

24 *Két szép új SZOMORÚ ÉNEKEK* (1785), kiadása: CSÖRSZ Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820 I. Lírai dalok és versek*, ReTextum 8 (Budapest: Reciti, 2018), 112. sz., 3–4. versszak. A továbbiakban: MVP I. A szövegcsalád összes ismert tagjának felsorolását lásd a kritikai kiadásban: CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 101. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/15.

Panaszait rengeteg versszakon át folytatja, sőt *szomorú gerlice*ként nevezi meg magát az akrosztichonban is. E fontos alkotás (más hasonló asszonypanaszokkal együtt)²⁵ reflektorfénybe állít olyan női sorselemeket, amelyek bemutatására az egyházi irodalom nem alkalmas, hiszen a boldogtalanság tabu, róla szólni pedig nincs megengedve. Tehát hogy a hösnő a rossz házasságba bezárva él, s visszasírja lányságát, tulajdonképpen mind normasértő gondolatok, noha mi, jelenkori olvasók ezeket már természetesnek vesszük, hiszen már a romantika után olvasuk. Nekik nem az volt.

Nem tudjuk, mely ponyvát vagy kéziratot forgatták női olvasók. Emléküket viszont néha más, nem szöveges mozzanatok őrzik. Akár valódi, lepréselt virágok is ránk köszönhetnek a könyvek, kéziratok lapjai között – majd a botanika történései egyszer megvizsgálják, milyen virágok ezek, s hol, melyik versek mellett található. Az Országos Széchényi Könyvtár egyik ponyvakolligátumába besúrt oldalakon viszont hímzett virágok vannak. Valószínűleg női olvasó kezében is megfordult, akinek örömet okozott a hímzés gyakorlása, ezért keményebb lapokat fűzött a ponyvák közé, s erre hímezte a két virágmintát (feltehetőleg ugyanaz a személy készítette mindkettőt). A szomszédos szövegek egyébként nem kifejezetten női olvasmányok: a tulipán az *Árgirus*-historia (821.137) elé van bekötve, a másik virághímzés pedig Mátyus Péter *Vándorló levelek* című, 1785-ben kiadott füzeté (821.143) elé.²⁶ Mindazáltal ez mégiscsak interaktív szöveghasználatnak számít.

Régebben is megesett, hogy a hölgyek a papír helyett inkább a keszkenőt választották. Szentmártoni Szabó Géza említette azt az 1633-ból származó tanúvallomást, ahol szó szerint idéztek egy hímzett vagy varrott szöveget, amely talán egy Balassi-vers részletét őrzi:

Kovács Szabó Ferenc fassus est: „[...] Tudom azt is, hogy két keszkenőt adott Szabó Jakabné Abrugyinak: egyik pelikános, aranyos, az másik bötös, feketés. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönbén úgy, mint egy ellenségemtől.

Az gatyakötélén is láttam, hogy Kerekes Erzsók volt arannyal varrva, kit Abrugyinak adott Szabó Jakabné.²⁷

25 Pl. MVP I. 113. sz.

26 A kolligátum átfogó jelzete: OSZK 821.132–821.158, feltehetőleg Sebestyén Gáboré volt.

27 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 173–211, 188.

1–2. kép:

Hímzett virágminták egy 18–19. századi ponyvakolligátum lapjai között
(OSZK 821.132–821.158)

Az üzengetés, a jelhagyás eszköze tehát nem feltétlenül a drága papír volt, amihez nehezebben lehetett hozzájutni, hanem akadt, aki túlvél „írt”. Ismerünk ilyen utalást egy későbbi szövegből is:

Keszkenyő szélére valo versek, 1827.ben

Unalmas orájim Könyebbittésére
Vartam ez verseket Keszkenyőm Szélyére.
ne tsudáld ha Gyászos Ennek a formája.
Mert ezt egy nyögő sziv Rajzolta Réjája
Fekette a selyem ilyen a Szivemis
aki eztet Látod Képzelyj így engemis.²⁸

28 *Tsorik András-énekeskönyv* (1750–1751), STOLL 240. sz., 300. A kézirat zöme valóban 18. századi, ezzel a nagyobb betűs, gyakorlatlanabb kézírással csak a kötet végén találkozunk. Az utolsó sorpár jó eséllyel a „Fekete a holló, gyászt visel magáért” közköltési és népdalsor parafrázisa.

A textíliákra varrt szövegek útját a paraliturgiába, főleg a protestáns hagyományban, Gesztelyi Hermina kutatásai világították meg.²⁹ A női írásbeliség egyik jellegzetes ága valóban ebben a közegben teljesedett ki, saját hordozót találva, ám a világi versekről egyelőre kevés a dokumentum.

Visszatérve a hagyományos, papírra írt irodalomhoz: korszakunkban nevezetes női írófigurák bukkannak fel, akikről akár az egykorú sajtóból is lehetett tudni. Némelyikük művei a nyomtatásig is eljutottak. Például Fábián Julianna versben levelezett Gvadányi Józseffel, az említett Vályi Klára pedig inszurgens buzdítást (1798), sőt 1807-ben *Magyar Tempe* címmel verseskötetet is publikált. A férfiak kapcsán tehát olyan női írók, gyakorlatilag a közköltészet mezejébe tartozó, nem professzionális költők kaptak nyilvánosságot, akik a férfi műfajokat próbálgatták, merthogy azok tanulható és elleshető beszédmodok voltak. Ne felejtsük el, hogy a 18. században az alsó iskolákba lányok is jártak, s hasonló ünnepi köszöntőverseket kellett mondaniuk, mint a fiúknak. Számukra két-három versszakos rigmusokat jegyeztek föl:

Leány-vers

Ha Istent dicsérik még a csecsszopók is,
Szájokban viselik az Úr nevét ők is,
Dicséri az Istent küs Pap Rebeka is,
Hogy Húsvét napjára virrasztott mostan is.

Nagy örömondásnak napja ezen szent nap,
Amelyen örvendez minden lélek és pap.
Rebeka is örvend, ha piros tojást kap,
Áldást kíván néktek szívesen ma s holnap.

Minden kicsiny dolgot nem lehet megvetni,
Egy kicsiny leányt is lehet megdicsérni,
Azonban a tojást nem kell felejteni,
Vége itt versemnek, válét kell mondani!
Amen.³⁰

29 Pl. GESZTELYI Hermina, *Textusok és textilek: Az erényes nő műveltsége a 17–18. században*, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, 2021).

30 *Dersi István-énekeskönyv* (1793–1797), STOLL 418. sz.; a Régi magyar költők tára készülő *Közköltészet* 4. kötetéből. Modern átírását itt közöltük: CSÖRSZ Rumen István, vál., KÜLLÖS Imola, műfa-

A „küsi Pap Rebeka” versmondása után következtek a nagyobb gyerekek, akik néha tíz versszakot is elszavaltak, mert már meg tudták jegyezni, fel tudták olvasni. A lányokat tehát iskolai szinten is bevonták a közköltészeti hagyományrendszerbe, noha ők hamarabb kiszálltak belőle, viszont a férfi műfajok (alkalmi vers, halotti vers, köszöntő, episztola) imitálása nyomán jártasságot szereztek e beszédmódokban. Meghonosodott például körükben a verses levél, a morálizálás. Ennek a Komáromban élő Vályi Klára volt az egyik legismertebb képviselője, akinek néhány éve egy Szegeden őrzött kéziratáról sok érdekeset elárult Deme Ágnes tanulmánya.³¹ Ebben azonban nem annyira emelkedett episztolák uralják a mezőnyt, hanem még vőfélyversek is akadnak. Nyilván nem Vályi Klára vőfélykedett, de valamiért ő volt az írástudó, aki ezeket lemásolta, rögzítette. Megfejtésre vár, miért talált magának egy ennyire karakteresen férfi szerepet; polgári hivatása szerint bábaasszony volt.

Azt hihetnénk: szebb írásképe volt a női írásoknak, mint a férfiakénak, hiszen mi a jelenkorból indulunk ki. A régi források némelyikében viszont a női íráshasználat sokkal darabosabb. A tudós Aranka György ugyan nem írt szépen, ám ha mellé tennénk a válaszlevelét, magasabb esztétikai formánívójúnak éreznénk az ő kézírását, mint Vályi Kláráét. Vizsgálataink során tehát néha azzal is számolnunk kell, hogy egy-egy egyszerűbb írású, névvel jelölt és név nélküli kézirat mögött feltételezhetünk akár női használatot, ahogy férfit is.

Műzsák

Kiket tekinthetünk a női kéziratok hagyomány meghatározó egyéniségeinek, mintaadóinak? Nemcsak a ténylegesen aktív írónőket, Dukai Takáts Juditot, Vályi Klárát vagy Molnár Borbálát, az országos hírnevű honleányokat-asszonyokat, hanem a fiktitíveket is. Közköltészeti szempontból az utóbbi társaság legalább olyan fontos, mint az élő írónők. A népszerű olvasmányok, főként a korai románok ugyanis folyamatosan erősítik azt a benyomást, hogy a női íráskultúra hasznos dolog, s a nőknek van keresnivalójuk e porondon. Dugonics András *Etelka*-regénysorozatában (1788-tól) számos jelét láthatjuk ennek. A *Jólánka* (1803–1804)

ji bev., *Világi énekek és versek 1720–1846: Válogatás*, A magyar költészet kincsestára 97 (Budapest: Unikornis Kiadó, 2001), 19.

31 Deme Ágnes, „Folklor és irodalom határán: Egy 1810-es népi kéziratok könyv elemzése”, in *kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahaznosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, Arianna könyvek 9, 33–44 (Budapest: Reciti, 2015).

egyik hőse, Gyulafi például csupán műkedvelő poéta, s minden komolyabb sugalmazás Etelkáé. A fiú épp azért nem értett annyira a költői mesterséghez, mert nem volt ideje elmélyedni benne, a nők pedig ráérnek az ilyesmire:

Sokkal kevesebbet tudott *Etelkánál* a' magyar verseléshez. A' Katonaságban, és a' könyveknek hasznosabb olvasásában gyakorolván életét, nem mehetett annyira: mint azok szoktanak, kik gyermekségjüktől fogva az ilyen tanulmányokban gyakorolták magokat.³²

Később pedig megtudjuk, hogy kifejezetten törekedett Etelkától ellesni az éneklés és a versírás fortélyait:

Mivel pedig ezen üdejében az Ének-szerzésben igen gyakorlatlan vala; a' tambura mellett azon énekeket dallotta, melyeket régenten *Etelkától* hallott, fejébe-is tartotta. Melyet mostanában leg-először dallott *Gyulafi*, azt *Etelka* akkor szerzette, midőn *Eteléje* a' Csonka-toronyban tartatott. Annak foglalvánnya így vala:

* * * *

*De tovább már (lehetetlen)
Nem vihetöm sérelmem'.
Ijen élet tűrhetetlen
Kétségben lesz szerelmem.*³³

Mikos Éva nagyszerű cikkében részletesen olvashatunk arról a sztereotípiáról, hogy a nők tovább élnek a férfiaknál, több szabadidejük van, nem köti le őket anynyi fölösleges dolog (katonáskodás, kereskedés stb.), mint a férjüket, így az általuk továbbvitt szellemi örökség érdekesebb, sőt értékesebb lehet.³⁴ Etelka tehát múzsa és földi lény egyszerre. Figurája éppúgy beilleszthető ebbe az elvárásrendszerbe, bár ő egyúttal valóságos időutazó, hiszen néha még Faludi-verseket is énekel – a megírásuk előtt 700 évvel. Ráadásul Gyulafi is megtanulta tőle:

32 DUGONICS András, *Jólánka, Etelkának leánya* (Pest: 1803–1804), 54.

33 Uo., 107.

34 MIKOS Éva, „Fehérnéprajz: A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 337–354 (Budapest: Reciti, 2019). A női néphagyomány egyedi vonásairól lásd még pl. KÜLLÖS Imola, „Nőkről nőknek?: Gondolatok a népballadáról”, in KÜLLÖS Imola, *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 402–409 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

Hogy azt a *Hadnagy* egészen el-olvasta, észre-vette: hogy ez lenne *Etelkának* legkedvesebb énekje: mivel még akkor is gyakran dalolta: midőn Magyarországon lakozott. Tudta ő annak nótáját-is, hangoztattatását-is. Az ének ez vala:

* * * *

*Egy kis tarka Madár víg kedvében
Szép gyümölcsös kertnek mönt röptében.
Oh ha tarka madár vónék
Veled én-is el-röplülnék
Tarka madár.³⁵*

Ide sorolhatjuk Mészáros Ignác divatos regényfordítását, a *Kártigámot* is (1. kiadás: 1772), amely szintén a nők sokrétű részvételére utal a kultúraközvetítésben. Betétdalai (*Ne kételkedj szavaimban; Tenger búknak közepette*) kottával jelentek meg, s önálló énekszöveggként is terjedtek, a közköltészeti forrásokban évtizedeken át nyomon követhetők, nyelvi-stilisztikai hatásuk is jelentős. Ne feledjük, Mészáros Ignác ekkoriban készült Amade László verseinek közreadására, tehát a *Kártigám*-dalok egyúttal a magyar rokokó líra továbbsugárzását, szélesebb körű terjedését is lehetővé tették. Még hozzá ismét a női dalok kontextusát használva.

Ezek a minták mind a közköltészet forrásaiban csapódtak le, s nemcsak azért, mert a *Kártigám* dalait sokan másolgatták. Volt ennek egy másik útja is: a muzsika. A nők a rengeteg szabadidő és a másfajta képzettség miatt ekkoriban előbb lettek zeneértők, mint a férfiak. Ennek egy miniatűr példája, amikor Sárközy István elárulja, hogy kenyéradó gazdája, Festetics György feleségének, Sallér Juditnak a kottatárából kölcsönözte azt a dallamot, amelyre ő a híres nimfa-dalát írta (*Sóhajtozik egy szép nimfa magában*).³⁶ Tehát udvari körülmények közt az úrnő szellemi készleteiből egy pályakezdő, ifjú honorácior is tanulhatott. De elemezhetnénk Szegedy Róza kottás kéziratát is, amelyre Hermann Zoltán hívta fel a figyelmemet.³⁷ Ez nemcsak az asszony műveltségét, zenei ízlését tükrözi, hanem Kisfaludy Sándorét is, hiszen otthon bizonyára elhangzottak a benne lejegyzett darabok. Távollabra mutat Arany Jánosné Ercsey Julianna példája,

35 Uo., 487. A regény versbetéteiről bővebben: HEISER Krisztina, Jólánka: *Dugonics András Jólánka című regényének versbetétei* (Szeged: Bába Kiadó, 2007).

36 Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, „Sárközy István és a sóhajtozó nimfa”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 145–187 (Budapest: Reciti, 2019), 154–158.

37 Sümeg, Darnay Múzeum, jelzetek: 16.336-D (KE-92-4) és 72.68.2073.

akit az idős Arany valóságos memóriafelelősként használt, amikor saját dallamait, versmegzenésítéseit megtanította az asszonynak, s később tőle „gyűjtötte vissza” a lektotázáshoz. Ha pedig Aranyné nem árulja el Bartalus Istvánnak 1882 áprilisában Arany titkos, gitár mellett papírra vetett zeneszerzői játékeit, talán sosem derül ki mindez, s nem rendeznek belőlük a költő halála után nyilvános hangversenyt.³⁸

Vannak olyan örökség-ágazatok, amelyeket szintén a nők tartanak működésben, emiatt viszont az élő zenéhez és az élő előadáshoz kötődnek. Itt is meg kell említenünk a Zala megyei birtokos, Tuboly László lányait, Erzsébetet és Rozáliát, akik Pálóczi Horváth Ádám baráti köréhez tartoztak, miután Petrikeresztúrra költözött. A költő eredetileg csak egy szólamban leírt énekeit ezek a leányok (egy ma már nem ismert másolatból) több szólamban énekelgették. Képesek voltak tehát harmonizálni, így házi kamarazenét tudtak csinálni mások verseiből néhány dallamtöredék felhasználásával – azaz dinamikus játéktérrel bővítették a dalok egyszerű életét. Horváth meghatottan ír erről Kazinczynak, talán tudva arról, hogy ő is fontosnak tartotta gyermekei zenei nevelését.³⁹

*Primer – szekundér, illetve auktoriális – receptuális.*⁴⁰ Ezekkel a kissé sematikus kifejezésekkel szoktuk jelölni a kéziratos énekeskönyvek fő vonásait: az összeíró műveltséghez és írói szándékához való viszonyulást. Természetesen nem kizárólagosságokat szeretnénk sugallni velük, hanem lehetőségeket, hiszen például sok forrás primer és auktoriális egyszerre. Ez a női kéziratokra is érvényes, melyek tulajdonosai (mai tudásunk szerint) viszonylag passzív résztvevői voltak a hagyományozó folyamatoknak: zömmel a kéziratok címzettjeinek, befogadónak tűnnek. A gyűjteményeikben rögzített anyag pedig zömében receptuális, mert arányait tekintve kevés szöveget ismerünk, amit bizonyosan nők írtak. A saját versfaragványok egyelőre kisebb arányban vannak jelen, a 19. század folyamán ezek köre is jelentősen bővül.

38 A kérdésről bővebben, az egykorú sajtóadatok áttekintésével: Csörsz Rumen István, „A dalnok bújja »új, méltóbb kobozzal«: Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai”, in *A kíséreltező Arany*, szerk. GYAPAY László (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), megjelenés előtt.

39 Horváth Ádám Kazinczynak (Petrikeresztúr, 1814. [ápr. 8.]), kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 11:322–326, 325 (2638. levél).

40 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 38–39; KÜLLÖS Imola, „Közköltészeti kiisszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, 45–60, 48–49.

Voltak azonban kéziratos gyűjtő hölgyek is, csak nem tudjuk, hogy mi célból. Jankovich Miklós *Magyar világi énekek* (1789–1793) című kéziratába beköltve maradt fenn például egy érdekes levél 1769. január 22-éről. Tiszaeszlárról küldte egy „káplány”, Korbits Tamás,⁴¹ aki csak véletlenül, a kocsija tengelytörése miatt vetődött oda, de szerencsénkre följegyzett két fontos éneket „a tekéntetes ifjú asszony” számára. Egyik se kifejezetten női dal: *A szerencse tündér kerekén* kezdetű keserves,⁴² valamint *A szabadság mely nagy jószág* kezdetű moralizáló vers. Tehát nem ilyen okból küldte el Korbits a hölgynek – akiről nem tudjuk, kicsoda –, hanem azért, mert tudta, hogy örülni fog a feljegyzett verseknek. Az, hogy miként jutott Jankovich kimeríthetetlen gyűjteményébe a kis kéziratos, szintén megoldásra vár. Viszont ha már a gyűjtemény autográf részének összeírása idején került oda, amikor Jankovich még pozsonyi joghallgató volt, akkor különös fontossága lehetett számára, talán a hamar kibontakozó gyűjtőszennvedély korai dokumentuma lehet. Hasonlóképp egy reformkori, zeneértő hölgyet dícsér Dessewffy Virginia népköltési gyűjteménye az 1840-es évekből, amelyhez a grófnő maga készített kottákat, ám ez a rész sajnos Pest 1849-es ostroma idején megsemmisült.⁴³

Magyar hölgyek kéziratos énekeskönyvei a 18–19. század fordulóján

Milyenek látták a kortársak a női kéziratosokat? Voltak-e jellemző vonásaik? A Kassán élő, kottás gyűjteményeiről híres Mindszenty Dánieltől (1832) sokan idéztük már e sorokat:

Kezemben volt számos írott dalgyűjtemény, ’s igen sok verset találtam magam is, melly minden kéziratosban különböző alakban jött-elő. Hazánkban az eféle dalfüzérekkel főképp az Ifjak szokták megtisztelni Kedveseiket, ’s ahoz képest a’ mint valamelyik élénkebb színéssel ’s lángolóbb ecsettel öngerjedelmét festeni képes, a’ dal értelmét a’ szerint

41 Talán azonos azzal a Korbits Tamással, aki 1808-ban már alesperes, címzetes kanonok Bártfán. Vö. *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*, 1. *Abauj- és Sárosmegye* (Kassa: Vitéz, 1904), 11.

42 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, 143. sz.

43 A gyűjteményről bővebben, szövegközléssel és a zenei összefüggések alapos feltárásával: TARI Lujza, „Dessewffy Virginia Erdélyi Jánostól visszakért gyűjteménye és két folytatása”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, megjelenés előtt.

módosítja, itt-ott megmásítja, megrövidíti vagy megtoldja. gyakran hölgyeink is némi tetszetes változatokkal kiirogatnak sok dalt magoknak; – innen van a' különbözés!⁴⁴

A legtöbb női kéziratot valóban ajándékba adták, ráadásul Mindszenty szerint a fiúk úgy komponálták-válogatták, hogy a lányra érvényes vagy neki üzent gondolatokat közvetítse. 1832-ben így volt, de bizonyára korábban is, már a 19. század eleji gyűjteményekből világosan látjuk. Van például egy elveszett kéziratunk, amely ezt a címet viselte: *Töredelmes gyónás egy asszonyi állatnak*. Az erőteljes cím az első szöveghez tartozott. Amennyire tudjuk, a füzetben férfi dalok, szerelmi keservek, búcsúdalog sorakoztak. A következő *Világi Énekek* szövegeit ismerjük, köztük néhány patinás, 17. századi dalt is:

Megjelentem panaszimat...
 Hallom, szép szerelmem, hozzám hűségedet...
 Nyisd meg szívem, kit bezártál...
 Árnyéktartó zöld cédrusfa...
 Szívem vidámságát...
 Mért mondasz engem szívednek...
 Kegyes tekintetre termett szép violám...
 Erdőn, hegyen, kegyetlenben mely sokat bujdosam...
 Hűségedet, szépségedet, szívem, midőn szemléltem...
 Elbúcsúznám tőled, rózsám, ha tőlem telhetne...
 Vigassága e világnak még tőlem el nem múlik...
 Békességben hagylak, gyöngyvirágom...⁴⁵

*Kajdátsty Julianna énekeskönyvében*⁴⁶ 1789-es keltezés olvasható, ekkor kapta egy ismeretlen, K. A. monogramú személytől, aki „Egy Szerető Szívnek Magyar Lantja 1789. KA.” címmel gyűjtött össze verseket, amelyekkel a hölgy szívéhez fordult. A bordó bőrkötésbe ütött szövegben franciás névalakot találunk: „A Madmoiselle Mademoiselle Julianne de Kajdatsy praesent. a V. Eglises.” (A franciának álcázott helynév nem más, mint *Quinque Ecclesiae* vagy Fünfkirchen, azaz Pécs latin vagy német nevének átköltése.) Kajdátsty Julianna ro-

44 MTA KIK Kt., RUI 8r 206/56, 19b–20a. Idézi K. POSONYI Erzsébet, „Erdélyi János és a népköltészet”, *Ethnographia* 38 (1927): 81–118 (I–II), 165–192 (III), 183.

45 STOLL 482. sz., lelőhelye korábban: Győr, Zeneiskola, 91. sz. Banó István másolata: Néprajzi Múzeum EA 2243.

46 STOLL 1106. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 473. A gyűjteménybe a 19. század közepén más kezdek (Radics Mihály, Lovász György) újabb szövegeket írtak be.

konsága ismerős lehet a Vörösmarty-életrajzból: Bonyhádon és Börzsönyben az ifjú költő a Perczel család vendégszeretét élvezte az 1820-as évek elején, akik rokonságban álltak a Kajdácysokkal. A hölgyet mégsem egyszerű azonosítani. Egyik felmenőjét is így hívták asszonyneven (szül. Risács Julianna, 1716), de ő már 1780-ban meghalt, s nyilván nem kisasszonynak szólították volna a címlapon. Jó eséllyel a nagyanyja vagy annak sógornője volt. Hősnőnk nevét később egy leánygyermek is viselte (egy bonyhádi anyakönyv szerint 1766. szeptember 12-én született Kajdácsy Katalin Judit Julianna), ő azonban 1767-ben meghalt.⁴⁷ A legvalószínűbb, hogy az a Kajdacsy Julianna volt a gyűjtemény tulajdonosa, aki 1774 márciusában született Bonyhádon, és 1858. március 22-én hunyt el. Úgy tűnik, sose ment férjhez.⁴⁸ Emiatt talán örökre megmarad a kérdés, kit takarhatott a K. A. monogram, ki lehetett, aki Pécssett saját költeményeivel udvarolt az akkor még csak 15 esztendőes leánynak. A nyitó versben például a DÓRI, KATI és BODA neveket rejtette el az akrosztichonban és a vers utolsó sorában (*Dorinde! Kit maga Cupido fajzott...*, 3a).

Egy másik arisztokrata hölgy gyűjteménye *Zichy Franciska-énekeskönyv* (1800 előtt) címmel szerepel a szakirodalomban.⁴⁹ Zichy Mihály (OSZK) szíves családtörténeti kutatásai és tanácsai révén sikerült azonosítanunk e személyt, aki viszont csak asszonyneven volt Zichy, eredetileg Bésán Franciska (1768–1844). A bőrkötés aranybetűi is erre utalnak, ismét franciásan: FRANKOISSE DE ZICHY NEE DE BÉZAN. A néhol rajzokkal díszített, igényes kéziratban nem saját versek olvashatók, hanem a korabeli szerelmi közköltészetből válogatott érzékeny dalok, köztük német szövegek is. Címük gyakran *ária*, tehát feltehetőleg énekelni is tudott belőlük, aki ismerte a hozzájuk illő dallamokat. Egy helyütt, más írással Titzeli István aláírása olvasható Nágocsról (Somogy megye), 1800. március 10-éről. Annyi bizonyos, hogy ez a szép kötet is a Dunántúlon keletkezett, s a Zichy családtól függetlenül is használták.

47 A Gen-Plus digitális anyakönyv adata: <http://www.genpluswin.de/nofb/ofb/bony/index.php?id=zeig1&cia=8205> (hozzáférés: 2022.06.30).

48 Uo., <http://www.genpluswin.de/nofb/ofb/bony/index.php?id=zeig1&cia=8207> (hozzáférés: 2022.06.30).

49 STOLL 1131. sz., lelőhely: OSZK Kt., *Quart. Hung.* 4402.

3. kép:

Donát János: *Zichy Józsefné Bésán Franciska képmása* (1817)
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1955.050⁵⁰

A *Komoróczy Terka-énekeskönyv* 1796-os dátumot visel.⁵¹ Valószínűleg egy debreceni fiú készítette, talán egy környékbeli nemes lánynak szánta ajándékba: „Holmi egyvetmas, meljet Komoroczy Therézianak ajánl. Cs. S.” (2a.) Még szerelmi találós játék is van az elején. Ez olyannyira csalogató, szívmengető dolog lehetett, hogy csak utána jöhettek a versek, dalok. Ettől függetlenül valószínűleg nem Komoróczy Terka világát idézi, hanem a küldő ifjút. Külön öröm, hogy Csokonai-másolatok és a debreceni diákdalok néhány szép képviselője is helyet kapott köztük. A titokzatos Cs. S. a kézirat közepén megáll, de megígéri a bővítést Teréziának, vagyis ő maga akarja lezárni a gyűjtést, nem akar holmi firkákat bele: „A még hátra levő tisztán maradott leveleket bé ne firkálja mert Húsvetkor (kivalt ha tudnam hogy szivesen lát) tele fogom írni, volna meg oda mit írni de idő nints ’s nem volt.” (66b.)

50 A kép forrása: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/TortenelmiKepcsarnok/1001581/>.

51 STOLL 427. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., RUI 8r 123.

Egy másik forrás, a *Fa Imre-énekeskönyv* (1809 után) ugyancsak biztos, hogy nem női kézirat.⁵² Egy időben viszont a sajtót is bejárta, hogy hátha ez volna az a versgyűjtemény, amit Csokonai írt le Lillának, ám ezt semmi sem bizonyítja. Szintén csak egy későbbi tulajdonos nevét őrzi a *Budai Zsuzsanna-énekeskönyv* a 19. század elejéről – egy kis papírszalagon olvasható: „Budai Susannáé” –, de aligha tarthatjuk női kéz írásának, női ízlés tükrének.⁵³ Sokkal esztétikusabb és a női kultúráról többet árul el a *Beniczky Terézia-énekeskönyv* (1800),⁵⁴ ám ezen is látszik a férfi kéz munkája. Horváth István írta le Szegváron és Hódmezővásárhelyen, ő nem azonos a történész Horvát Istvánnal. Mindjárt az elején Ányosversekkel köszönti az olvasót, a kor legismertebb, de nem női verseivel. Tehát vagy nemtől független alkotások, vagy pedig jellegzetesen férfi szövegek alkotják (még harci dal és pipadicsérő is akad köztük), ahogy a hasonló, hölgyek számára összeállított kötetkéek többségét.

Ugyanezt tapasztaljuk a reformkori hölgyek kézíratainál, például a *Békessy Juliánna-énekeskönyvnél* (1833).⁵⁵ Az utóbbi kis kézirat összeállítója vízszintes vonalanként rajzolta meg a BJ monogramot, mintha vízjel lenne, s aztán a sajátját is: „(ugy tudom apámtól) Harsányi és Komjáti Békessy Juliánnának (dédanyám) gyűjtötte össze poklosteleki Micskey alias Nagy Imre táblabíró, dédapám 1833-ban”. Egy nemes ifjú udvarol benne egy nemes hölgynek a lelkifurdalás eszközével, bár főként azért, hogy meghódítsa a leány szívét a versekkel. Szinte azonos költemények olvashatók mindegyik hasonló kis kéziratban. *El ne felejts!...*, *Utánad folynak könnyeim, Ne sírj azért...* és így tovább, érdekes módon hazafias dalok is akadnak köztük, például Kölcseytől a *Zrínyi dala (Hol van a hon...)*. A kötetek mérete is hasonló, zömmel négyzet alakúak és kicsik. Repertoárjukra régiótól függetlenül jellemző, hogy nem női dalok alkotják, de olyan versek-dalok, amelyek alkalmasak a női érzékenység felkeltésére. Ilyen például a kiskunhalasi *Péter Zsuzsanna-énekeskönyv* (1836), melynek függelékébe talán ő maga írt be néhány kottát.⁵⁶ Vannak ettől függetlenül valóban nők által írt, néha egyszerűbb kivitelű versfüzetkéek is, például *Eperjessy Terézia versgyűjteménye* (1825),⁵⁷ *Argay Lina kolligátuma* (1838)⁵⁸ vagy *Lipkos Julianna énekeskönyve* ([Bükk]zserc,

52 STOLL 1186. sz., lelőhely: magántulajdon, mikrofilm: MTA 6549/IV.

53 STOLL 520. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., Ms. 201. A későbbi tulajdonost még nem sikerült azonosítani.

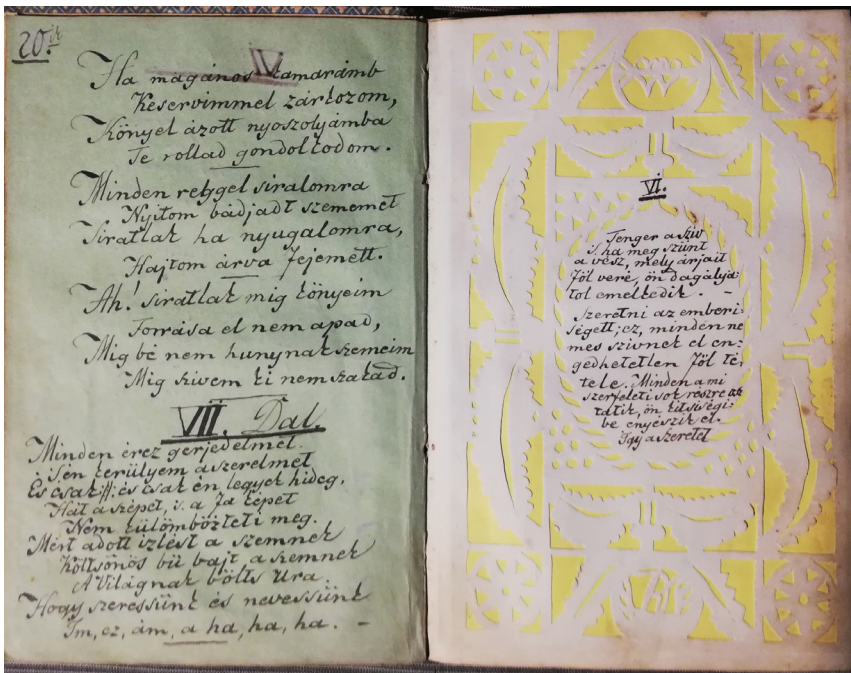
54 STOLL 550/A sz., lelőhely: Turócszentmárton, Matica Slovenská LAMS B. 118.

55 STOLL 1321. sz., lelőhely: Ráday Kvt. K-1.728.

56 STOLL 817. sz., lelőhely: MTA KIK Kt., Ms 214. „Nemes Péter Zsuzsánna Kis-Asszonyának ajánlva.”

57 STOLL 1260. sz., lelőhely: OSZK Kt., Duod. Hung. 140.

58 STOLL 825. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1414/IV.

4. kép:

Verses emlékkönyv részlete (19. század 1. fele)

Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617, 64.

1837).⁵⁹ Ám még ez utóbbiban is felbukkan egy HI monogram, így tehát ismét bizonytalanok maradunk, valójában kinek az ízlését tükrözi. 1799-ben viszont Bakó Karolina a saját maga által összeállított magyar–szlovák verseskönyv címlapján üz tréfát a női lélek rejtelseiből: „Gyönyörö Világi Énekek Karolina Bakó. 10. Majus 1799. [...] Az Egész Világi Fehér Nemnek egybe csodúlt Chaos vagy-is Lajstroma fel jegyezve Bakó Carolina által”.⁶⁰ Ez egyfajta visszacsatolás a *Dávidné Soltári*-hagyományhoz, a világi dalok női vonásaihoz és áttekinthetlenségéhez.

Végül visszatérve a formai jellemzőkhöz: egy 19. század első felére datálható kis kéziratban könyvjelzőként egy szép csipkére bukkanunk, amely átvészelt az utóbbi két évszázadot.⁶¹ Azonban egy még különlegesebb kézirattal zárnam az áttekintést, amely Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeum gazdag kézirat-

59 STOLL 1352. sz., lelőhely: OSZK Kt., Duod. Hung. 144.

60 STOLL 1129. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1805, 1a.

61 STOLL 852. sz., lelőhely: OSZK Kt., Oct. Hung. 1414/II.

5. kép:

Verses emlékkönyv részlete (19. század 1. fele)

Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617, 64.

tárában található.⁶² Ennek minden második lapjára egy új réteget ragasztottak, méghozzá úgy, hogy egy kettéhajtogatott papírt recés ollóval kivágtak, s a mintákat utána kinyitották. Nagyon szép álcspike-papírt lehet így készíteni, szerintem mindenki készített ilyet az olvasóim közül is. A kézirat minden második oldalára, a csipke közepén szabadon hagyott kartusba beírt a tulajdonos egy aforizmát, a szemközti lapokra pedig a verseket, folytatólagosan. A *Jultsám, Jultsám, mi dolog ez* kezdetű vers végére odatoldotta az ismeretlen férfiú: „A több lapokra saját kedvelt Dalait méltóztat irni, Édes Jultsa”. Ezzel pedig gyakorlatilag megérkeztünk az emlékkönyvek modelljéhez, tehát ez a két hagyomány itt (s nemcsak itt) összeér.

62 Lelőhely: Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 65.617.